

*Ірина Кучеренко,
докторант Херсонський
державний університет*

КЛАСНО-УРОЧНА СИСТЕМА Я. КОМЕНСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ Ї ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

У статті представлено ретроспективний аналіз процесу походження і становлення найбільш поширеної у шкільній освіті класно-урочної системи навчання. Детально вивчено концептуальні ідеї Я. Коменського як визнаного в історії педагогічної думки творця класно-урочної системи. Виділено формальні ознаки класно-урочної системи, теоретично обґрунтовано її характерні риси і головні ознаки. Схарактеризовано важливі ознаки класно-урочної системи – урок як функційний складник процесу навчання і вчитель як організатор і керівник навчальної діяльності учнів.

Ключові слова: історія організаційних форм навчання, індивідуальна й індивідуально-групова форми навчання, класно-урочна система, Я. Коменський, урок, учитель.

В статье представлено ретроспективный анализ процесса происхождения и становления наиболее распространенной в школьном образовании классно-урочной системы обучения. Детально изучено концептуальные идеи Я. Коменского как признанного в истории педагогической мысли создателя классно-урочной системы. Выделено формальные признаки классно-урочной системы, теоретически обосновано её характерные черты и главные признаки. Охарактеризовано важные признаки классно-урочной системы – урок как функциональная составляющая процесса обучения и учитель как организатор и руководитель учебной деятельности учеников.

Ключевые слова: история организационных форм обучения, индивидуальная и индивидуально-групповая формы обучения, классно-урочная система, Я. Коменский, урок, учитель.

This article presents a retrospective analysis of the origin and development of the most common in school education class-task learning system. It is studied in detail the conceptual ideas of J. Comenius as recognized in the history of educational thought the creator of classes system. It is highlighted formal features of classes of theoretically grounded its characteristics and main features. Author determined important features of classes system – lesson as a functional component of the learning process and the teacher as an organizer and leader of learning activities of students.

Key words: history of organizational forms of education, individual and individual and group learning, class-task system, J. Comenius, the lesson, the teacher.

За багатовікову історію розвитку людської цивілізації і школи як закладу освіти й виховання дітей та молоді було розроблено різні форми організації навчальної діяльності, що відображали потреби суспільства і були пов'язані з соціально-економічними вимогами. Серед найбільш відомих і помітних організаційних форм, що реально існували у всесвітній спільноті, виділяють такі: індивідуальна (античні часи), індивідуально-групова (середньовіччя), класно-урочна (XVI–XVII ст.), белл-ланкастерська (XVIII ст.), маннгеймська, Дальтон-план, лабораторно-бригадна, Метод проектів (XX ст.). Кожна з цих форм-реалій пройшла випробування часом, перевірку якості навчання, порівняння результатів рівня розвитку й освіченості учнів. На початку XXI століття у світовій освітній системі переважає класно-урочна система навчання як найбільш стала і стабільна форма, а також наявні модифіковані форми інших систем, яскраві, ефективні й продуктивні за наслідками навчальної діяльності.

Класно-урочна система має давню історію, пройшла тривалий шлях утвердження та визнання і є найпоширенішою формою шкільної освіти більшості країн світу й України зокрема. Актуальність проблеми визначається змінами, що відбуваються в суспільстві й зумовлюють соціально-економічні, політично-ділові та культурно-освітні умови для розвитку всіх сфер діяльності, а також завданнями сучасної мовної освіти і методики навчання української мови вдосконалити класно-урочну систему навчання, а саме технологію проведення уроку як її основної ознаки.

Світова наука акумулювала значний емпіричний матеріал у галузі дослідження класно-урочної форми організації навчання, вагомий внесок в яку зробили відомі філософи (В. Андрущенко, Аристотель, Ф. Бекон, Г. Гегель, В. Гумбольдт, І. Зязюн, В. Кремінь, І. Огієнко, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода та ін.), дидакти (А. Алексюк, Ю. Бабанський, І. Гербарт, С. Гончаренко, А. Дістервег, Я. Коменський, І. Песталоцці, О. Пометун, О. Савченко, К. Ушинський та ін.), психологи і психолінгвісти (Б. Ананбєв, Ф. Баєв, І. Бєх, Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтєв, Л. Паламар, Є. Пассов та ін.) та методисти (М. Баранов, О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Горошкіна, Т. Донченко, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.). Нині в умовах модернізації сучасної загальноосвітньої школи, гуманізації і генералізації навчально-виховного процесу, його комунікативно компетентної й особистісно орієнтованої спрямованості, виникає необхідність вивчити передумови виникнення, етапи становлення й розвитку основної (але не єдиної) організаційної форми навчання з метою глибокого розуміння особливостей класно-урочної системи й удосконалення уроку як функційного складника мовної освіти.

Мета статті – проаналізувати генезу класно-урочної системи, схарактеризувати педагогічні ідеї Я. Коменського як основоположника класно-урочної форми, визначити її характерні риси і головні ознаки.

М. Скаткін переконаний, що, «не знаючи історії, неможливо правильно оцінити сучасний стан організаційних форм навчання і визначити прогресивні тенденції розвитку» [5, с. 217]. Виникнення шкільної системи освіти було спричинене потребами суспільства, його потребою у достатній кількості освічених, навчених людей і мало досить вагоме підґрунтя у вигляді народної педагогіки і сімейного навчання.

Первісною і найдавнішою формою організації освітнього процесу є індивідуальне навчання. Цілком погоджуємося з твердженням О. Савченко, що «індивідуальною формою навчання людство користувалося впродовж усього свого розвитку і продовжує користуватися донині. Дидактична суть усього навчання полягає в тому, що дитина вчиться з прямою або опосередкованою педагогічною допомогою викладача» [14, с. 229]. Переваги індивідуальних занять підтверджуються їх високою результативністю, цілеспрямованістю, відповідністю до рівня підготовки та можливостей учня. Водночас індивідуальне навчання має і чимало недоліків (дуже неекономне, повільне, обмежене у спілкуванні з іншими учнями), тому означені слабкі сторони цієї організації освітнього процесу спричинили пошук нових форм набуття знань і вмінь. Індивідуальна форма навчання використовується і нині у вигляді репетиторства, консультацій, тимчасової індивідуальної роботи з творчими або відстаючими учнями.

Економічно-промисловий розвиток суспільства зумовив потребу у великій кількості освічених і кваліфікованих людей, тому поступово індивідуальне навчання переходило в індивідуально-групове навчання, за якого «вчитель коротко пояснював кожному учневі найважливіше, а потім вони працювали самостійно. Закінчивши працювати з останнім учнем, педагог повертався до першого, з яким починав роботу, і перевіряв, як той засвоїв задане» [14, с. 229]. Згодом деякі вчителі почали формувати групи учнів більш-менш однакового віку й рівня розвитку і проводити заняття в домовлений час. Так поступово виник урок як нова форма навчання, на якому один учитель одночасно залучав до процесу учіння певну, інколи й досить велику кількість учнів. Ми схильні погодитися з думкою М. Скаткіна, що важливою передумовою переходу від індивідуально-групової форми до групової (класно-урочної) є «зростаючі потреби суспільного виробництва в освічених людях» [5, с. 218].

Фундамент класно-урочної системи було закладено в середні віки. Як зазначає В. Чайка, «витоки класно-урочної системи сягають Давньої Греції (спартанська та афінська системи виховання передбачали єдиний вік для вступу до школи, створення стійких груп учнів)» [13, с. 142]. Першооснови означеної системи проявляються в практиці голландського педагога Д. Сила (XIV ст.). Будучи ректором школи в містечку Цволла, він увів розподіл учнів на класи й визначив умови переходу з класу в клас, забезпечував процес навчання школярів підручниками. В епоху

Відродження (XIV–XVI ст.) одним із активних розробників класно-урочної організації шкільної ланки освіти постає німецький просвітитель Ф. Меланхтон, який запровадив поділ учнів на класи, навчальні плани й програми. Тоді ж у монастирських школах дітей почали ділити на групи – класи, а сам процес навчання здійснювали відповідно до навчального плану. У XVI ст. деякі риси класно-урочної системи – елементи одночасного навчання групи учнів постійного складу, проведення занять за розкладом – прослідковуються у братських школах України і Білорусії (Львівській, Віленській, Київській, Луцькій та ін.). Становлення і подальший розвиток класно-урочної системи, що стала укріплюватися як форма організації навчання, відбувається у системі Стразбурської школи, яку започаткував французький педагог Й. Штурм. Педагог організував навчання за принципом «один клас – один рік», об'єднав учнів у класи, які очолював окремих учитель, розробив змістову програму навчання, впровадив систему оцінювання у вигляді екзамену в кінці навчального року. На початок XVII ст. класно-урочна система широко застосовується у системі навчання багатьох європейських держав.

Наукове обґрунтування, суспільне утвердження й поширення класно-урочної системи пов'язано з відомим чеським педагогом Яном Амосом Коменським (XVII ст.), фундатором дидактики, що є універсальним мистецтвом «усіх вчити легко, швидко, ґрунтовно, причому вчити так, щоб неуспіху бути не могло» [3, с. 157]. Я. Коменський у своїх творах виклав наукове обґрунтування класно-урочної системи, виразно окреслив найбільш прогресивні вимоги в галузі освіти, навчання й виховання молоді.

Загальне філософське бачення світу формувалося в педагога-новатора завдяки працям філософів Античності, релігії, ідеям Відродження, під впливом демократичного народного руху в Чехії, а дидактичні погляди ґрунтувалися на засадах сенсуалізму (від лат. *sensus* – відчуття) – філософського вчення, що визнає «відчуття єдиним джерелом знань» [11, с. 372]. Зібравши й узагальнивши вчення народної педагогіки, античної педагогічної спадщини, досвіду братських шкіл, ідеї багатьох учителів щодо практики навчальної діяльності, вчений визначив і систематично висвітлив сутність, зміст та завдання освіти у «Великій дидактиці» (1632 р.), яка, на його думку, дає методикам викладання окремих предметів керівні положення і правила. Провідне місце у змісті навчання вчений відводив рідній мові, адже «знати, діяти і говорити – ось у чому сіль мудрості» [3, с. 167]. А. Коменський першим у світі розробив теорію педагогіки як окремої науки, науково обґрунтував особливі закони навчання й виховання, визначив умови створення нових шкіл, довів необхідність цілеспрямовано утворювати класи, в яких об'єднувати групи дітей одного віку і регулярно проводити навчання на уроках, що мали чітко окреслене місце, час та послідовність. Ключовими поняттями нової

системи навчання стали «клас» та «урок», які й дали їй назву – класно-урочна.

У класичній праці дидактики вчений визначив, теоретично аргументував і розкрив сутність загальних принципів навчання (наочності, свідомості й активності у навчанні, систематичності і послідовності, вправ і міцного засвоєння знань і навичок, посиленості), дотримання яких зробить навчання легким, ґрунтовним і коротким. Навчання, за А. Коменським, передбачає спільну діяльність учителя й учнів, при цьому навчання як форма діяльності вчителя суттєво відрізняється від учіння як форми діяльності учня. Вчений стверджував, що одночасно можна навчати 40–50 учнів і висловлював припущення щодо залучення до процесу навчання великої кількості учнів (до 300), при цьому педагог-новатор пропонував проводити навчальну діяльність не тільки вчителю, а і кращим учням – декуріонам, які повинні працювати в групах із 10 школярів, слідкувати за відвідуванням, перевіряти домашні завдання, допомагати відстаючим, слідкувати за дисципліною. Ця педагогічна позиція дидакта виявилася хибною і невдалою.

Одна з найбільших заслуг А. Коменського – розробка концепції класно-урочної системи й обґрунтування уроку як шкільного заняття. Особливо важливими з точки зору порушеної у дослідженні проблеми є погляди педагога на урок і його структуру, що складається з трьох частин: *початок* – відновлення в пам'яті учнів попереднього матеріалу, опитування і створення уваги; *продовження* – показ, сприймання, роз'яснення; *закінчення* – вправи, оволодіння, використання. Кожний урок повинен мати чітко визначену тему, основне завдання – опрацювати навчальний матеріал, пояснений учителем і розміщений у концентричний спосіб, також на кожному уроці вчителю обов'язково необхідно виділити час для опитування учнів і виконання вправ для закріплення вивченого. Для усвідомлення знань, глибокого і ґрунтового закріплення вмінь і навичок потрібно спеціально виконувати низку вправ, які вчений поділив на групи: вправи а) органів чуття, б) розуму, в) пам'яті, г) вправи з історії, д) в стилі, е) в мові, є) в голосі, ж) в норовах, з) в благочесті [3]. Вчений сформулював вказівки та правила для вчителів щодо впровадження вправ: перші вправи повинні обертатися навколо відомого матеріалу; вправи слід починати з елементів, а не з виконання цілих робіт; вправи повинні відповідати середнім здібностям учнів; вправи й повторення повинні мати місце доти, поки матеріал не зрозуміють всі; вправи і повторення повинні проводитися систематично. Особливо важливим для успішності навчання є вибір і використання методів навчання, що повинні зменшувати важко доступність навчання й забезпечувати свідоме, легке, ґрунтовне засвоєння навчального матеріалу. Ці дидактичні положення є класичними для методики викладання української мови.

Згодом концептуальні ідеї Я. Коменського продовжували розвивати

й науково обґрунтовувати особливості, умови існування класно-урочної системи, її складники, закономірності. Суттєвий вклад у розвиток означеної форми навчання зробили видатні педагоги (І. Песталоцці, І. Герbart, А. Дістервег, В. Оніщук, К. Ушинський та ін.) і методисти (О. Біляєв, В. Масальський, М. Пентилюк, С. Русова, В. Сухомлинський та ін.).

Як бачимо, виникнення класно-урочної системи не випадкове, а спричинене потребами суспільства й виробництва, а її поява є «своєрідною революцією в системі освіти» [7, с. 11] і «цінним здобутком педагогічної думки і передової практики» [4, с. 222], що забезпечує якісним навчанням досить велику кількість учнів. Класно-урочна система має характерні риси і головні ознаки, особливості яких досліджуємо крізь призму сучасної лінгводидактики.

Згідно з «Енциклопедією освіти» у ХХІ столітті класно-урочна система як форма організації навчання характеризується визначальними особливостями: «навчання відбувається з постійним складом учнів орієнтовано одного віку й рівня освітньої підготовки (клас); навчання здійснюється у вигляді окремих послідовних частин, кожна з яких має свої завдання і зміст та реалізується протягом одного і того самого відрізка часу (урок); кожний урок, як правило, присвячений одному предмету; кожний клас працює за відповідним річним навчальним планом і навчальними програмами; послідовність уроків, їх кількість протягом дня регулюється розкладом, складеним на основні навчального плану; роботою учнів на уроці керує вчитель» [6, с. 399]. М. Скаткін до характерних ознак означеної системи відносить: постійний склад навчальних груп учнів, навчальні плани і програми, що визначають зміст навчання в кожному класі, чітко визначений розклад навчальних занять, поєднання індивідуальної і колективної форми роботи учнів, провідна роль учителя, систематична перевірка й оцінка знань учнів [5, с. 216]. Сучасні вчені-педагоги (М. Галузяк, М. Сметанський, В. Шахов) справедливо помічають такі особливості класно-урочної системи: «об'єднання учнів одного віку в стабільні групи – класи, одночасна робота всіх учнів класу за єдиним навчальним планом, основною одиницею занять є урок, який відводиться для вивчення лише одного навчального предмету, обов'язковість занять для всіх учнів, наявність розкладу уроків, перерв, єдиного навчального року і канікул» [9, с. 211]. Аналіз наукової літератури дозволив узагальнити ознаки класно-урочної системи, серед яких виділяємо основні: постійний склад учнів класу; усталений початок і кінець навчального року; урок як навчальне заняття; чітко визначений розклад уроків; навчальні плани і програми, що відображають і визначають навчальну тему уроку в кожному класі; провідна роль учителя в навчально-виховному процесі.

Центральною, ключовою і найбільш вагомою ознакою класно-урочної системи є урок. Це така організаційна форма навчання, за якою «навчальні заняття проводяться вчителем з групою учнів постійного

складу, одного віку і рівня підготовки протягом певного часу і відповідно до розкладу» [12, с. 166]. Урок характеризується низкою рис (єдність навчальної і виховної функцій; стимулювання пізнавальної активності учнів; розвиток пізнавальної самостійності), які не залежать ні від особливостей учителя й класу, ні від навчально-матеріальної бази. Урок є органічним цілим, з єдиною навчально-виховною метою, якій підпорядковано всі елементи уроку; кожна частина уроку й урок загалом повинні бути побудовані з урахуванням закономірностей і принципів засвоєння, що визначають організацію процесу навчання. Урок має невичерпні резерви, потужні дидактико-виховні і розвивально-творчі можливості, чітко висвітлені у триєдиній меті уроку – навчальній, розвивальній і виховній. Цілком слушно з цього питання висловився В. Бондар про те, що урок навчає і виховує «всією своєю сутністю: змістом матеріалу, що виучується; методами роботи, стосунками, які виникають між самими учнями, між учнями й учителями тощо. Урок є продуктом спільної творчої діяльності всіх дійових осіб педагогічного дійства» [2, с. 101]. Отже, сучасний урок є віддзеркаленням педагогіки і методики навчання, основною і найбільш поширеною структурною одиницею класно-урочної системи навчання в основній школі. Урок є стрижнем навчання, інструментом виховання і розвитку особистості.

Важливою ознакою і провідною фігурою в класно-урочній системі навчання з XVI століття й до сьогодні залишається вчитель, який є активним носієм соціального досвіду й забезпечує опанування учнями змісту освіти, планує й організовує навчально-практичну діяльність учнів. Ш. Амонашвілі підтверджує провідну роль учителя на уроці і дає йому слушну пораду щодо творчої діяльності: «Учителю, будь сонцем, що випромінює людське тепло, будь ґрунтом, багатим ферментами людських почуттів, і сій знання не тільки в пам'яті й свідомості твоїх учнів, а й у їх душах і серцях» [1]. Цілком погоджуючись із словами вченого, вважаємо вчителя ключовою фігурою на уроці, адже саме його власна система знань і досвіду в ході педагогічно майстерної діяльності забезпечить процес пізнання учнями навколишнього світу, мови та культури і виховання їх як членів людського суспільства.

Класно-урочна система має давню історію, динамічний розвиток, широко розповсюджена в сучасній Україні і носить панівний характер в освітній сфері суспільства, а урок у ній є основною, найбільш стійкою і вивірною часом формою організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Я. Коменський – найбільш яскрава постать в історії шкільної системи освіти й основоположник класно-урочної системи, оскільки створив і науково обґрунтував демократичну педагогічну систему, спираючись на досягнення етнопедагогіки та передові вчення своєї епохи. Важливою ознакою класно-урочної системи є урок – цілісне навчальне заняття, що має чітко визначену мету і є

процесом полісуб'єктної взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу. Провідною і керуючою фігурою в організації навчання є вчитель, який готує та проводить урок і забезпечує процес опанування учнями змісту освіти. В останні роки класно-урочна система вдосконалюється і розвивається, але в своїй основі залишається класичною і незмінною.

Проведений науковий пошук не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми і подальшого дослідження потребують принципи організації класно-урочної системи навчання, висвітлені в спадщині Я. Коменського, та інтерпретація їх до вимог сучасної мовної шкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. О. Здравствуйте дети : пособие для учителя / Ш. Амонашвили. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
2. Бондар В. Дидактика / В. Бондар. – Київ : Либідь, 2005. – 264 с.
3. Коменський Я. А. Велика дидактика. Закони добре організованої школи / Я. А. Коменський // Історія зарубіжної педагогіки : хрестоматія / Є. І. Коваленко. – К. : Центр учбової літ-ри, 2006. – С. 155–185.
4. Дидактика современной школы : пособие для учителей / под ред. В. О. Онищука. – К. : Радянська школа, 1987. – 351 с.
5. Дидактика средней школы. Некоторые вопросы современной дидактики : учебное пособие / под ред. М. Н. Скаткина. – М. : Просвещение, 1982. – 319 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Кузьмінський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку : навчальний посібник / А. І. Кузьмінський, С. В. Омеляненко. – К. : Знання, 2010. – 335 с.
8. Лемківський М. Історія педагогіки : підручник / М. Лемківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
9. Педагогіка : навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця : «Книга-Вега», 2003. – 416 с.
10. Слісаренко Н. Розвиток організаційних форм навчання / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Серія: Педагогічна науки. – Херсон : Видавництво ХДПУ, 2002. – Випуск 31. – С. 26–30.
11. Філософія / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2007. – 576 с.
12. Фібула М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль : Богдан, 2008. – 232 с.
13. Чайка В. Основи дидактики : навчальний посібник / В. М. Чайка. – К. : Академвидав, 2011. – 240 с.
14. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.